

ISSN 2959-1953

ISSN 2959-1961

<https://osvita.eeipsy.org>

<https://doi.org/10.38014/osvita.2022.90.05>

СЕНЬОВСЬКА Н.Л.,

кандидат педагогічних наук, доцент,

Тернопільський національний

педагогічний університет

ім. В. Гнатюка,

м. Тернопіль, Україна

НЕСТАЙКО І.М.,

кандидат педагогічних наук, доцент,

Тернопільський національний

педагогічний університет

ім. В. Гнатюка,

м. Тернопіль, Україна

ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО ГЕРОЇЧНОГО ЕПОСУ Й МІФУ ЯК СПОСІБ ДОПОМОГТИ УЧНЯМ ПЕРЕЖИТИ КОЛЕКТИВНУ ТРАВМУ ВІЙНИ

SENIOVSKA N.L., NESTAYKO I.M. Formation of modern heroic epic and myth as a way to help pupils survive the collective trauma of war. *The article analyzes the peculiarities of the collective trauma of the modern war in Ukrainian society. Prospects for overcoming the collective trauma of the war in the context of patriotic education of students are determined. Forms of ritualization are singled out: through various forms of art, collective events dedicated to traumatic events, international recognition. A perspective version of the implementation of the sublimation mechanism - the formation of a modern heroic epic and myth - is described. Key topics are proposed: the Russian-Ukrainian war is a struggle between Evil and Good; actions of heroes, their exploits, love and superpower.*

Key words: *collective trauma, patriotic education, sublimation, ritualization.*

СЕНЬОВСЬКА Н.Л., НЕСТАЙКО І.М. Формування сучасного героїчного епосу й міфу як спосіб допомогти учням пережити колективну травму війни. *У статті аналізуються особливості колективної травми сучасної війни в українському соціумі. Визначено перспективи подолання колективної травми війни в контексті патріотичного виховання учнів. Виокремлено форми ритуалізації: через різні види мистецтва, колективні заходи, присвячені травматичним подіям, міжнародне визнання.*

Описано перспективний варіант реалізації механізму сублімації – формування сучасного героїчного епосу та міфу. Запропоновано ключові теми: російсько-українська війна – це боротьба Зла з Добром; діяння героїв, їхні подвиги, любов і суперсила.

Ключові слова: колективна травма, патріотичне виховання, сублімація, ритуалізація.

Майже дев'ять років тому путінська росія розпочала в Україні несправедливу війну, а 24 лютого 2022 року – і повномасштабне вторгнення. Це призвело до величезних втрат, численних руйнувань, каліцтв та смертей. Природно, що такі потрясіння спричинили в українському суспільстві значну кількість проблем психологічного характеру. Майже кожна людина отримала психотравму того чи іншого ступеня складності. А ми як нація – колективну психологічну травму війни. На жаль, чи не найбільше від неї страждають діти шкільного віку. Вони вже досить дорослі, щоб усвідомити проблему, але ще не мають життєвого досвіду, аби виробити алгоритми її подолання. Завдання батьків та педагогів – допомогти в цьому. І дієвим способом може бути один із варіантів ритуалізації – формування сучасного міфу та героїчного епосу. Основою такої роботи можуть стати методи патріотичного виховання.

Патріотичне виховання у закладах загальної середньої освіти в Україні є планомірною виховною діяльністю, що спрямована на формування у вихованців почуття патріотизму – доброго ставлення до Батьківщини. Його складовими є «розвиток любові до своєї країни, національної самосвідомості й гідності; дбайливе ставлення до рідної мови, культури, традицій; відповідальності за природу; потребу зробити свій внесок у долю Батьківщини; прагнення праці на благо рідної країни, її народу» [6, с. 102]. І. Устименко вважає, що «війна рашистів на території нашої Держави, ідеї гуманізації та демократизації освіти вивели на якісно новий рівень уявлення про патріотичне виховання як педагогічну категорію, яка нині переживає оновлення» [8, с. 29]. Адже «на сучасному етапі розвитку України, коли існує пряма загроза денаціоналізації, втрати державної незалежності та потрапляння у сферу впливу іншої держави, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення патріотичного виховання дітей та молоді – формування нового українця, що діє на основі національних та європейських цінностей» [6, с. 102].

Жахиття війни та колективна травма, якої вони завдали, стимулювали більшість українців переглянути свої погляди на патріотичне виховання. Педагоги та, загалом, небайдужі громадяни наголошують тепер на тому, що «в реалізації патріотичного виховання потрібні нові концептуальні підходи,

передусім усвідомлення того, що формування патріотизму у молодих людей не може займати другорядне місце або бути предметом спекуляцій» [5, с. 78].

Якщо ж брати до уваги теорію педагогіки, то в дослідженнях можна виокремити дві тенденції: зміну основних підходів до патріотичного виховання та наголошення на необхідності більше часу приділяти роботі з малими та юними українцями. Вчені Г. Гуменюк, Т. Завгородня, В. Кремень, Н. Ничкало, Ю. Руденко, М. Чепіль акцентують увагу на вихованні патріотів, які здатні виконати обов'язок перед українським народом, вірити в Батьківщину, забезпечити їй повагу цивілізованого світу. «Справжній патріот не обмежується пасивною любов'ю до Батьківщини, він активно захищає державу, примножує її багатства, працює для свого народу» [4, с. 123]. Патріотичне виховання є чудовим засобом «пропрацювання» колективної травми війни, причому як для учнів, так і для вчителів.

Мета статті – проаналізувати перспективи подолання колективної травми війни шляхом формування сучасного героїчного епосу й міфу у межах патріотичного виховання учнів.

У сучасному психоаналізі психологічна травма окремої особистості трактується як руйнування базових уявлень людини про себе і світ. «Прикрі, неприємні враження, що є неочікуваними, болісними, надзвичайними та шокowymi, призводять до переривання поточних психічних процесів або стосунків, а також можуть спричинити неадекватну відповідь. Такі враження впливають не тільки на окрему людину, а й можуть колективно переживатися цілою групою людей» [1, с. 57]. Внаслідок цього усі представники такої травмованої групи, а також їхні нащадки відчуватимуть наслідки. Тобто, «колективна травма – це психічна травма, отримана групою людей будь-якого розміру, аж до цілого суспільства, унаслідок якихось катастрофічних подій або злочинних дій політичних чи інших соціальних суб'єктів» [1, с. 57]. Важливим є те, що колективна травма, крім безпосередніх учасників, зачіпає людей, прямо не причетних до травматичних подій. Іноді – все суспільство. Такою є травма російсько-української війни, котра зачепила всіх українців без винятку.

Для педагогіки важливим є соціологічно орієнтований підхід до вивчення травми як колективного феномену (Дж. Александер, А. Кюнер, М. Бруннер, П. Штомпка, О. Каменських тощо). У його межах робиться акцент на характеристиці травми як маркеру ідентичності для суспільства. «Національна трагедія була і є важливим чинником національної ідентичності. Французький культуролог Ернест Ренан свого часу сказав, що історичні травми більше можуть об'єднувати суспільство, ніж історичний триумф» [3, с. 16]. Характерним для колективної травми є те, що вона не обмежена в просторі (стосується як учасників травмуючих подій, так і решти суспільства) та розтягнута в часі (закріплюється в історичній пам'яті, часто проходячи через декілька поколінь).

Як зазначав О. Титар, «в 1990–2000-х роках стає зрозумілим, що індивідуальна травма також має і колективний вимір, всі ми як людство та народи пов'язані спільним пережитим досвідом» [7, с. 237]. Прикметно, що він може по-різному впливати на спільноти. Якщо суспільство не впоралося з колективною травмою, вона негативно позначається на психології навіть далеких нащадків. Зовсім інша справа, якщо з цією травмою справляються, «тоді вона перестає бути травмою, а стає історією, міфологією творами мистецтва» [7, с. 237]. Таким чином, завдання сучасного українського педагога – допомогти своїм учням впоратися з нашою колективною травмою війни. Вельми перспективно робити це засобами патріотичного виховання.

П. Горностай [2] проаналізував окремі механізми, за допомогою яких група (як суспільство в цілому, так і невелика його частина, наприклад, клас) захищається від руйнівної дії колективних травм: сублімація, раціоналізація, витіснення, регресія, заперечення, проєкція, проєктивна ідентифікація, приєднання до агресора. Свідомо чи ні, але більша частина українців уже застосовують певні стратегії боротьби з колективною травмою війни. Серед них є не надто вартісні, як приєднання до агресора, проєкція, заперечення, регресія, витіснення. Водночас, більша частина свідомих громадян якоюсь мірою реалізують механізм сублімації, що є найкращим варіантом з-поміж доступних нам: «сублімація є продуктивним засобом розв'язання проблем, пов'язаних з колективною травмою, оскільки пасивні та агресивні стратегії поведінки у випадку травмування нездатні усунути джерело травматизації. Вони так чи інакше лише зменшують силу травматичної дії на соціально-психологічному рівні (полегшують її емоційне переживання), але не сприяють реальній трансформації травми у прийнятний історичний досвід» [2, с. 102]. Сублімація – це творче опрацювання травми, при якому відбувається перетворення спільного травматичного досвіду на історію, героїчний епос, міф, витвір мистецтва. На практиці це реалізується через різноманітні форми ритуалізації:

1. *Народний епос, художня література та інші види мистецтва.* У давнину люди створювали героїчний епос, у якому не тільки описувалися подвиги, але й оплакувалися трагічні події. Ці переживання ставали способом зцілення від тої колективної травми, історію якої було покладено в основу сюжету. Мистецькі (насамперед літературні) пам'ятки теж давали змогу опрацьовувати травматичні події, яких завжди вистачало в історії.

2. *Колективні ритуали, присвячені травматичним подіям.* Під час таких дійств група не витісняє негативну інформацію, а усвідомлено контактує з нею. Це можуть бути публічні обговорення (круглі столи, дискусії, конференції), відзначення днів пам'яті, оголошення загальнонаціонального трауру, колективні молитви, навіть покладення квітів на місце трагедії. Це допомагає

обговорювати проблемні теми в групі, безпечно транслювати проблемну інформацію назовні, перетворювати травматичний досвід у нетравматичний наратив.

3. *Визнання на загальнонаціональному та міжнародному рівні справедливості–несправедливості тих чи інших речей.* Наприклад, публічне проголошення росії державою-терористом. Або створення міжнародного трибуналу для путіна та інших військових злочинців. Як і Нюрнберзький процес, така справа, здійснена в межах закону, буде дуже корисною. Тому що важливо як покарати винних, так і назвати відповідальних за злочини публічно, перед усім світом.

Як вважає В. Додонова, «першим кроком на шляху соціальної терапії історичних травм має стати їх наративізація, тобто виведення колективного травматичного досвіду зі стану «мовчання та забуття» та вплетіння його в історичний наратив» [3, с. 20]. Дослідниця називає колективну травму психологічною, етичною та ідеологічною проблемою, адже такі травми стають тлом для формування нових дискурсів. «Слід повернути національний наратив України в центр міжнародних дебатів, нагадуючи західним лідерам про необхідність захищати цінності, які є підґрунтям їхніх суспільств» [3, с. 21].

Як не парадоксально, саме колективна травма може зробити народ, націю сильнішими. «Для сучасних українців історична травма виступає як мобілізаційний ресурс об'єднання соціуму на основі спільних культурних цінностей, як маркер ідентичності» [3, с. 20]. Адже відчуття спільності історичної долі, нехай і жахливої, скріплює й мобілізує. «Колективна травма може породжувати й конструктивні тенденції, однією з яких є консолідація групи. Це може істотним чином сприяти зростанню різних форм групової ідентичності протягом відносно коротких періодів часу» [1, с. 60]. Незважаючи на весь той жах, через який ми зараз проходимо, українці давно не були настільки об'єднані, мотивовані й сильні. І на цих двох аспектах – ритуалізації втрат (створення нового епосу) й консолідації нації – педагоги повинні наголошувати, спиратися на них під час організації патріотичного виховання.

Обираючи такий варіант ритуалізації, як створення сучасного героїчного епосу та міфу, варто пам'ятати, що важливе не стільки «літературне оформлення», скільки системність такої роботи. На загальношкільному рівні важливим також буде її поєднання з колективними ритуалами (публічні обговорення у форматі круглих столів, дискусій чи конференцій, відзначення днів пам'яті та загальнодержавних свят, траур, колективні молитви, покладення квітів на місця трагедій, догляд за могилами героїв на місцевому цвинтарі, різноманітні тематичні флешмоби та конкурси тощо).

Поєднання героїчного епосу та міфу для подолання наслідків колективної травми війни (механізм сублимації) вибране не випадково.

Міф у сучасному варіанті осмислюється не просто як давні розповіді про походження світу, богів тощо чи як вигадки. Сьогодні доцільно враховувати такі його характеристики:

1. *Центр міфу – значима, сакральна подія, котра є основою для життєвих орієнтацій спільноти.* Ні в кого з українців зараз не виникне сумніву в тому, що героїчна боротьба нашого народу в російсько-українській війні якраз є такою «подією».

2. *Реальність осмислюється через емоційно-чуттєві образи.* Сьогодні це навіть закономірно: в умовах постійного стресу когнітивна складова свідомості пригнічена.

3. *Рефлексії на тему подій міфу є невід’ємною частиною культури.* Адже воєнна тематика – наскрізна в сучасному українському мистецтві.

4. Міф є опорою, об’єднуючим фактором для спільноти. Наш національний міф став основою боротьби з рашистами. І педагоги можуть та повинні це використовувати в патріотичному вихованні.

Героїчний епос відображає славні вчинки народних улюбленців-героїв. Крім того, провідною рисою саме українського епосу є дієва любов до Батьківщини, котра проявляється у воєнному опорі загарбникам і поневолювачам. Враховуючи досвід літературознавчих та етнографічних досліджень, можна виокремити такі ключові аспекти:

1. *Опис бойової, лицарської звитяги.* Навіть якщо взяти останній рік російсько-української війни, від початку повномасштабного вторгнення, то прикладів вже назбиралося безліч. Можна сфокусувати увагу на загальновідомих (скажімо, битві на річці Ірпінь 27 лютого 2022 — 28 березня 2022 року), а можна зосередитися на подвигах бійців з конкретного села/міста.

2. *Прославляння розуму, сили, мужності воїнів.* Недаремно мережею шириться теза про те, що єдина віра українців тепер – ЗСУ, і Бог також вірить у них разом з нами. Найщирішим прикладом є, мабуть, розповідь військового Євгена Ісаєва з позивним Апостол: він рятував маленьку дівчинку з зони бойових дій, і поки ніс її, вона не припиняла повторювати: «Я люблю тебе, український солдате, дуже люблю».

3. *Чітке уявлення про гідність, яке відрізняє наших воїнів від ворожих.* Недаремно нападників ми називаємо орками. Насправді це дуже важливо у міжнародному контексті. Адже одним із найулюбленіших текстів західного світу є «Володар перстнів» Дж. Р. Р. Толкіна та його ж «Сильмариліон». Там є дуже прості й зрозумілі протиставлення «свій–чужий», «добрий–лихий». Можливо, симпатія союзників до України пов’язана не лише з політикою, але й з тим, що українці уособлюють «вільні народи Середзем’я», які протистоять «темряві Мордору».

4. *Оптимізм*. Навіть якщо героїчний епос описує втрати, там обов'язково йтиметься про реванш. Про майбутню перемогу. І показовою в цьому контексті є позиція українців. Ми навіть говоримо не «якщо переможемо», а «коли переможемо», «після Перемоги». Ілюстрацією також є мем, який поширили після погроз рашистів застосувати ядерну зброю: «Бути українцем – то не лише не боятися кінця світу, а й мати певні плани на потім»

5. *Події зображуються так, як їх трактує народ у період створення епосу*. Тому немає потреби заглиблюватися у контексти, політичні колізії тощо – принаймні, зараз. Рашисти прийшли на нашу землю, зробили тисячі воєнних злочинів і їх ніщо не виправдує. Українці можуть і мають чинити опір! І зобов'язані зберігати пам'ять про діяння своїх захисників.

6. *Епічний фон становить боротьба двох народностей, позитивними персонажами є національні герої, негативними – їхні супротивники*. Зараз в Україні важко знайти родину, котра не чекає нікого з війни, не оплакує якихось втрат. Сьогоднішнє життя наших громадян – усе на тлі боротьби між мирними українцями й росіянами-агресорами. Ніяких сумнівів у тому, хто – Добро, а хто – Зло, не виникає. Це вже закріплено у сучасному фольклорі. До прикладу, в анекдоті: «Чому рашисти жаліються, що жителі Херсону їх не зустрічали так, як ЗСУ? Виходили ж ті самі люди, на ту саму площу, з тими самими прапорами!»

7. *У героїчному епосі в основному поєднується війна і любов*. Нам потрібна надія на майбутнє, якась перспектива. Тому такими популярними є історії про одруження на фронті тощо. Між іншим, за 2022 рік одружилося майже втричі більше пар, ніж розлучилося.

8. *Влада зосереджена в руках якогось володаря, але носіями активної дії є герої, що борються*. Просто дзеркало нашої сучасності: є Президент (Володимир Зеленський), однак, в центрі розповідей, переказів, сюжетів – воїни (від Головнокомандувача Збройних сил України Валерія Залужного до простих бійців).

9. *У центрі сюжету – особистість, її вибір, участь у долі держави*. Саме тому нецікаво й непотрібно описувати абстрактних героїв. Важливо, щоб була конкретна людина, якісь риси її характеру, фрагменти біографії і зроблений нею серйозний вибір – захищати Україну.

10. *Наявність у народних героїв «суперсили»*. Мабуть, це саме те, невловимо, що допомогло українцям вистояти й протистояти рашистам. Адже нам «давали» три дні! Весь вільний світ захоплюється мотивованістю й мужністю наших ЗСУ. І нашим народом – його самоорганізацією, силою, вірою в Перемогу. Ми зробили неможливе – можливим. Повторюючи за Ліною Костенко – «В умовах сучасного світу Україні немає ціни».

Таким чином, як у межах діяльності всього закладу загальної середньої освіти, так і в роботі кожного конкретного педагога можна знаходити можливості для подолання наслідків колективної травми сучасної війни. Учителі можуть допомогти учням частково впоратися з нею, вдаючись до різноманітних форм ритуалізації (механізм сублимації). У межах такої роботи доцільно долучитися до колективного створення сучасного героїчного епосу й міфу, що передбачає винесення на перший план ключових тем (російсько-українська війна – це боротьба Зла з Добром; діяння героїв, їхні подвиги, любов і суперсила) та закріплення у масовій свідомості. Так діти зможуть відчути себе частиною консолідованої спільноти. А наш спільний трагічний досвід буде «переплавлено» у фольклор, який вивчатимуть нащадки у вільній незалежній Україні.

Список використаних джерел:

1. Горностаї П. Колективна травма як проблема соціальної та політичної психології. Проблеми політичної психології. 21(1). 2018. С. 54–68. URL: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-5>
2. Горностаї П. Групові захисні механізми як форма реагування на колективні травми. Проблеми політичної психології. 22(1). 2019. С. 89–114. URL: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-27>
3. Додонова В. Історична травма як чинник формування національної ідентичності. Духовний код української ідентичності у вимірі міжкультурної комунікації (до 300-річчя від дня народження Г. С. Сковороди) зб. матеріалів міжнародної наук.-практ. конф., Київ, 10–11 листопада 2022 р. К., 2022. С. 16–22.
4. Ковба М. Сутність поняття «Патріотичне виховання». The 3rd International scientific and practical conference «Eurasian scientific discussions» (April 10–12, 2022). Varca Academy Publishing, Barcelona, Spain, 2022. С. 121–125.
5. Кульчицький В. Філософсько-світоглядні передумови розвитку патріотичного виховання в Україні (історичний аспект). Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Педагогіка. Соціальна робота. Вип. 30. Ужгород: Говерла, 2014. С. 76–78.
6. Марченко Я. Виховання патріотизму в дітей як актуальна проблема сучасного виховання. Інструментарій виховання в сучасних закладах освіти: реалізація творчих і соціально значущих програм, проєктів: зб. матер. наук.-практ. конф. Київ, 2022. С. 101–106. URL: <https://ipv.org.ua/wp-content/uploads/2022/04/Zbirnyk-tez-konf.-28.04.2022.pdf#page=101>
7. Титар О. Травма війни та філософсько-психологічні проблеми сучасності. Збірник тез міжнародної науково-практичної інтернет-конференції з

нагоди відзначення Дня науки–2022 в Україні (м. Київ, 24 травня 2022 року). Київ, 2022. С. 237–238.

8. Устименко І. Патріотичне виховання учнівської молоді, окреслене війною. Педагогічний вісник. № 1–2. 2022. С. 26–29. URL: file:///C:/Users/Administrator%201/Downloads/PP_1_2-28-31.pdf

Transliteration of References:

1. Hornostai P. (2018). Kolektyvna travma yak problema sotsialnoi ta politychnoi psyholohii [Collective trauma as a problem of social and political psychology]. Problems of political psychology. 2018. 21(1). P. 54–68. URL: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-5> [in Ukrainian].
2. Hornostai P. (2019). Hrupovi zakhysni mekhanizmy yak forma reahuvannia na kolektyvni travmy [Group defense mechanisms as a form of response to collective trauma]. Problems of political psychology. 22(1). 2019. P. 89–114. URL: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-27> [in Ukrainian].
3. Dodonova V. (2022). Istorychna travma yak chynnyk formuvannia natsionalnoi identychnosti [Historical trauma as a factor in the formation of national identity]. The spiritual code of Ukrainian identity in the dimension of intercultural communication (to the 300th anniversary of the birth of H. S. Skovoroda) coll. materials of international science and practice. conference, Kyiv, November 10–11, 2022. K., 2022. P. 16–22 [in Ukrainian].
4. Kovba M. (2022). Sutnist poniattia «Patriotychne vykhovannia» [The essence of the concept of «Patriotic education»]. The 3rd International scientific and practical conference «Eurasian scientific discussions» (April 10–12, 2022). Barca Academy Publishing, Barcelona, Spain, 2022. P. 121–125 [in Ukrainian].
5. Kulchytskyi V. (2014). Filosofska-svitohliadni peredumovy rozvytku patriotychnoho vykhovannia v Ukraini (istorychnyi aspekt) [Philosophical and philosophical prerequisites for the development of patriotic education in Ukraine (historical aspect)]. Scientific Bulletin of Uzhhorod University: Series: Pedagogy. Social work. Vol. 30. Uzhhorod: Hoverla, 2014. P. 76–78 [in Ukrainian].
6. Marchenko Ya. (2022). Vykhovannia patriotyzmu v ditei yak aktualna problema suchasnoho vykhovannia [Formation of patriotism in children as an actual problem of modern education]. Toolkit of education in modern educational institutions: implementation of creative and socially significant programs, projects: coll. the mother science and practice conf. Kyiv, 2022. P. 101–106. URL: <https://ipv.org.ua/wp-content/uploads/2022/04/Zbirnyk-tez-konf.-28.04.2022.pdf#page=101> [in Ukrainian].
7. Tytar O. (2022). Travma viiny ta filosofska-psyholohichni problemy suchasnosti [War trauma and contemporary philosophical and psychological problems]. Collection of abstracts of the international scientific and practical

internet conference on the occasion of the Science Day 2022 in Ukraine (Kyiv, May 24, 2022). Kyiv, 2022. P. 237–238.

8. Ustyenko I. (2022). Patriotychne vykhovannia uchnivskoi molodi, okreslene viinoiu [Patriotic education of students, outlined by the war]. Pedagogical bulletin. No. 1-2. 2022. P. 26–29. URL: file:///C:/Users/Administrator%201/Downloads/PP_1_2-28-31.pdf

SENOVSKA N.L.,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of Department of Pedagogy and Education Management, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-2220-1498>

E-mail: ipp56@tnpu.edu.ua

NESTAYKO I.M.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of Department of Pedagogy and Education Management, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-7022-0573>

E-mail: nestajko_irena@ukr.net

FORMATION OF MODERN HEROIC EPIC AND MYTH AS A WAY TO HELP PUPILS SURVIVE THE COLLECTIVE TRAUMA OF WAR*

<https://doi.org/10.38014/osvita.2022.90.05>

* публікація здійснена за рахунок спільного гранту СЄІП (Україна - Франція) та БФ «Освіта: майбутнє»